

הספר המדברי של האימפריה הרומית-הביזנטית ממעוף ציפור

ריכב רובין

D. Kennedy & D. Riley, *Rome's Desert Frontiers from the Air*, University of Texas Press, Austin 1990, 256 pp.

בהיקף נרחב, ולפיכך רבים מן האתרים כמעט אינם מוכרים לחוקר ולמבקר. ספרם של קנדי וריילי, המוקדש לספר המדברי של האימפריה, משלב שני נושאים: בתחום הטכנולוגי והמתודולוגי הוא מציג את השימוש בתצלומי אוויר ככלי מרכזי למחקר השרידים הארכאולוגיים של מערכות היישוב וההגנה בלימס המדברי, ואילו בתחום הנושאי הוא מצטרף לחיבורים רבים הדנים בארכאולוגיה, בהיסטוריה ובגאוגרפיה ההיסטורית של אזורי הספר הללו.

התחום הטכנולוגי והמתודולוגי

בשל השתמרותם הטובה של האתרים, ריחוקם ממרכזי היישוב המודרניים, והקשיים בארגון סקרים וחפירות מקיפים, רבה חשיבותם של תצלומי אוויר ככלי יסודי וכאמצעי מחקר חשוב ויעיל מאוד להכרת הספר המדברי של האימפריה הרומית ולחקירתו. השימוש באמצעי זה מאפשר טיפול שיטתי במרחב הגדול שבו מדובר ובאתרים רבים, ניתוח תוכן ניות של אתרים ללא חפירה ולעתים אף ללא

האימפריה הרומית נתחמה בגבולות ארוכים, שנתפסו בעיני מנהיגיה כגבולות עוינים, ולפיכך הוקמו לאורכם מערכות ביצור והגנה. חלק מגבולות אלה, בעיקר בדרום האימפריה ובמזרחה, בצפון-אפריקה ובמזרח-התיכון, עבר באזורים מדבריים, שבהם התקיים רק יישוב דל ואשר גבלו בתחום המחיה של שבטי נוודים. באזורים אלה לא נתחמה האימפריה בקו גבול מוגדר וברור אלא ברצועה של יישובי ספר, שהיתה רחבה יחסית ובלתי ניתנת להגדרה מדויקת. ברצועת ספר זו קמו יישובים ששרידיהם מעידים על המפגש התרבותי והחברתי בין תושבי האזור מימים ימימה לבין האימפריה, תרבותה, צבאה והמערכת המינהלית שלה.

אופיים המדברי של אזורים אלה ומיעוט ההתיישבות בהם בתקופות מאוחרות יותר סייעו להשתמרותם של שרידי מערכות היישוב וההגנה של הספר, ושרידים אלה, בהשתמרותם טובה, עומדים וממתינים למעדרו של הארכאולוג. אולם, אותם תנאים שסייעו להשתמרותם הטובה של האתרים — דלילות היישוב וריחוקו — מכבידים על עריכת חפירות ארכאולוגיות

בספר שלפנינו, נחקר כבר משנות הארבעים והחמישים על-ידי גודצ'ילד ורוד-פרקינס בלוב⁵ ועל-ידי ז'אן ברדז באלג'יר,⁶ ואחריהם המשיכו רבים. בשנים האחרונות בולטות עבר דות של אליזבת פנטרס,⁷ של דניס פרינגל,⁸ ושל דניס מטינגלי.⁹ בין חוקרי הספר של סוריה, עבר הירדן וארץ-ישראל נזכיר את גלן באור-סוק, את תומס פרקר ואת ישראל שצמן.¹⁰

תחום מחקר זה – תולדות הספר, אופיו היישובי ובעיקר המפגש התרבותי בין תושביו הקדומים של אזור הספר לבין האימפריה הרומית, נראה לכותב שורות אלה אתגר מחקרי מרכזי.¹¹ מפגש תרבותי זה יצר חברה, אשר, מצד אחד, היה לה בכל אתר ובכל אזור אופי ייחודי, שנשען על המסורת המקומית, אך, מצד אחר, היו קווים משותפים שמקורותיהם בשל-טון המרכזי ובטביעת חותמו על אזור הספר המדברי. הספר שלפנינו משמש כלי עזר למחקר בכיוון זה, גם אם הוא עצמו כמעט אינו דן בדברים ישירות.

סקר מפורט על הקרקע, זיהוי טיפוסים ודגמים של יישובים ושל מבנים שונים, ואף גילויים וחקירתם של אתרים חדשים, שספק אם היו מתגלים ונחקרים ללא שימוש בתצלומי אוויר.¹ בתחום זה תורמים ריילי וקנדי תרומה משמעותית גם בעצם הצגת תצלומי האוויר ככלי העומד לרשות המחקר וגם בהצגה שיטתית של התצלומים ובשימוש המושכל שנעשה בהם.²

התחום הנושאי

הספר שלפנינו מצטרף מבחינת תחום הדיון לשורה של מחקרים, חלקם ותיקים וחלקם חדשים, הדנים בארכאולוגיה, בהיסטוריה ובאופי היישובי והחברתי של אזורי הספר של האימפריה בכלל ושל הספר המדברי במיוחד. בין המחקרים הכלליים נזכיר רק את ספרו של בנימין איזק,³ שאף זכה לסקירת ביקורת מקיפה במדור זה לפני זמן קצר.⁴ הספר המדברי של צפון-אפריקה, שלמרבה הצער אינו מוצג כלל

Aspects of the Frontier Zone (British Archaeological Reports, 53), Oxford 1979
 D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest (British Archaeological Reports, 99)*, Oxford 1981
 D.J. Mattingly, 'Libyans and the "limes": Culture and Society', *Antiquités Africaines*, 23 (1987), pp. 71-94
 G.W. Bowersock, 'Limes Arabicus', *Harvard Studies in Classical Philology*, 80 (1976), pp. 219-229; S.T. Parker, *The Roman Frontier in Central Jordan (British Archaeological Reports, 340)*, Oxford 1987
 וכן: י" שצמן, 'בעיות הבטחון בדרום יהודה בתקופה שלאחר המרד הגדול', קתדרה, 30 (טבת תשמ"ד), עמ' 3-34.
 ר' רובין, המדבר כארץ נושבת: עיור והתיישבות בנגב בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"א; וכן: R. Rubin, 'Settlement and Agriculture on an Ancient Desert Frontier', *Geographical Review*, 81 2 (1991), 197-205

1 דוגמה טובה לכך ראה, למשל, לאחרונה: א' זרטל, 'שתי מצודות רומיות בלתי-ידועות בבקעת הירדן ומקומה של קואביס', קתדרה, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 3-17.
 2 על שימוש בתצלומים ככלי מחקר כללי, ולא בהקשר הארכאולוגי, ראה: T.E. Avery, *Interpretation of Aerial Photographs*, Minneapolis Minn. 1977
 3 B. Isaac, *The Limits of the Empire*, Oxford 1990
 4 ח' כותן, 'שלטון ללא גבולות: Imperium sine fine', קתדרה, 60 (תמוז תשנ"א), עמ' 99-105.
 5 ראה, למשל, אוסף חלקי של מאמרים בנושא זה: J. Reynolds (ed.), *Libian Studies: Selected Papers of the Late R.G. Goodchild*, London 1976
 6 J.L. Baradez, *Fossatum Africae: Vue aérienne de l'Organisation romaine dans le Sud-Algérien*, Paris 1949
 7 E.B. Fentress, *Numidia and the Roman Army: Social, Military and Economic*

ניכר, משום שהיא מאפשרת גישה נוחה לכל אחד מטיפוסי האתרים, מדגישה את הדמיון ואת השוני בין וריאנטים שונים של אותו טיפוס יישובי, מדגישה לימוד וניתוח של הקבלות ומקילה על הקורא ועל החוקר המעוניינים בסוג מסוים של אתרים. אולם, הצגה בדרך זו מתעלמת מן המאפיינים המייחדים תופעות והתפתחויות בזמן ובמרחב. מבחינת מימד הזמן מוצגים זה בצד זה מבנים ושרידים מן המאות האחרונות לפנה"ס לצד שרידים משלהי התקופה הביזנטית. בכך מתעלמים המחברים מתהליכים של התפתחויות ושינויים ביחסים הפוליטיים בין האימפריה לשכנותיה, משינויים בהשקפה האסטרטגית של האימפריה וממעבר מהסתמכות על ממלכות חץ לשליטה ישירה על-ידי סיפוחן כפרובינקיות, תהליך שעבר על יהודה ועל ממלכת הנבטים, וכן משינויים שחלו במבנה הצבא ובהתפתחותה של מיליציה מקומית של תושבי הספר (הלימיטנים).

במימד המרחב אין התייחסות במיון כזה להבדלים האזוריים וכל המרחב המדברי שבין הפרת לארץ-ישראל מוצג כמקשה אחת. בכך מתעלמים המחברים, מחשיבותו של המרכיב המקומי באוכלוסיית הספר כגורם תרבותי מצד אחד, ומצד אחר, מן הגורמים הגאוגרפיים הייחודיים לכל אזור, והרי שני גורמים אלה הם המשפיעים על עיצוב האתרים, על אופיים ועל מיגוון תומרי הבנייה ושיטותיה בכל אזור ואזור, וכן על יצירת וריאנטים יחודיים לכל אזור ואזור.

הספר מציג גם אתרים שאינם ראויים להיכלל במניין האתרים של הספר האימפ-

מבנה הספר ויתרונותיו

מבנה הספר תואם כיסודו את מטרותיו ואת תוכנו. חלקו הראשון מציג את הרקע הגאוגרפי וההיסטורי של המרחב הנדון בו. חלקו השני עוסק בתצלומי האוויר, בתולדות השימוש בהם בחקר הארכאולוגיה של הספר המדברי ובעיקר בשיטת היישום של פענוח תצלומי אוויר למטרות ארכאולוגיות. בחלק זה מדגישים המחברים את חלקם של האב פוידברד הצרפתי¹² ושל סר אורל שטיין הבריטי¹³ בטיסות הצילום הראשונות מעל המדבר הסורי ומעל עבר-הירדן ואת חשיבות התצלומים שהפיקו בתקופה מוקדמת זו, לפני פעולות הפיתוח המודרניות, שפגעו באתרים. בחלק זה כוללת בחסרונה התייחסות לקולונל הצרפתי ברדו, שערך בשנות הארבעים מחקר מקיף של הספר בשולי הסהרה על-פי תצלומי אוויר.¹⁴ לחוקרי ארץ-ישראל כדאי להזכיר בהקשר זה את קיומם של תצלומי אוויר של הארץ, ובכלל זה של אזורי המדבר בנגב ובמדבר יהודה, החל במלחמת-העולם הראשונה¹⁵ ומתקופת המנדט וכן את עבודת הניתוח של הערים הקדומות בנגב שנערכה לאחרונה בין השאר בעזרת תצלומי אוויר מפורטים.¹⁶

חלקו השלישי של הספר הוא חלקו העיקרי, ובו מוצגות במלים ובתצלומים דוגמאות רבות של אתרים ארכאולוגיים מטיפוסים שונים, המאפיינים את אזורי הספר. הצגת האתרים בחלק זה של הספר היא על-פי טיפוסים אתרים: מבור המים דרך דרכים ומצדיות ועד למצודות גדולות, ערים מבוצרות ומחנות לגיון. לעריכת החומר כאשר הוא ממין בדרך זו יש יתרון

14 ראה לעיל, הערה 6.

15 T. Wigand, *Sinai*, Berlin 1920

16 J. Shereshevski, *Byzantine Urban Settlements in the Negev Desert, (Beer-Sheva, V)*, Beer-Sheva 1991.

12 A. Poidebard, *La Trace de Rome dans le désert de Syrie*, Paris 1934

13 D.L. Kennedy, *Archaeological Explorations on the Roman Frontier in North-East Jordan (British Archaeological Reports, 134)*, Oxford 1982

וממשית, או בשמה הערבי כורנוב, המצויה במזרח הנגב, מתוארת במלים: 'Kurnub, Hadarom Hanegev' (עמ' 228). תמונה עוד יותר הצגתה של באר-שבע בכתובית: 'Telles-Seba' (עמ' 162) והצגת ביתר במלים: 'Battir, Al-Quds, West Bank', בעוד מקור התצלום הוא 'Survey of Israel' (עמ' 102-103), כלומר סוכנות רשמית של ממשלת ישראל.

לסיכום, למרות חסרונות אלה ואחרים ה- מצויים בספר, אין ספק שהוא תורם תרומה חשובה למחקר הארכאולוגי וההיסטורי של הספר המדברי של האימפריה הרומית-הביזנטית, ומציג שיטת מחקר שראוי למחקר הארכאולוגי להשתמש בה ולפתח אותה.

ריאלי. חוקרי ארץ-ישראל ודאי לא יוכלו שלא לתמוה על הכללתן של מצדה וביתר בספר. אמנם, מצדה היא מבצר במדבר, אך היא נוסדה כמבצר של שליטי הארץ כבר בימי החשמונאים, ולא שימשה להגנת הספר מעולם. קשה עוד יותר הדבר ביחס לביתר, אשר לא רק שאינה במדבר, אלא היא אינה קשורה כלל לספר, כ-אם דווקא למרד שהתרחש בלב הארץ הנושבת.

הקורא הישראלי לא יוכל גם להתעלם מן הדרך, שבה הוצגו שמותיהם והגדרות מיקומם של אתרים שונים בארץ. כך, לדוגמה, מתוארת עבדת, המצויה בנגב המרכזי, בכתובית: 'Avdat, Hadarom Hanegev' (עמ' 196)

קצר אל-פייפה, דרום-מזרחת לים המלח. מבט מצפון

